

ARCHEOLOGIE IN 2004

PALEO-AKTUELL 16

RUG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis

Omslagontwerp: Nynke Tiekstra

Foto omslag: Vondst muntschat bij opmeten van de oosttoren
van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (pp. 84–88; foto S. Benerink).

ISBN 9077922105

ISSN 1572-6622

Website

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

Poststraat 6 9712 ER Groningen

tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992

gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing

Zuurstukken 37 9761 KP Eelde

tel. 050 3080936 fax 050 3080934

info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL
16

ARCHEOLOGIE IN
2004

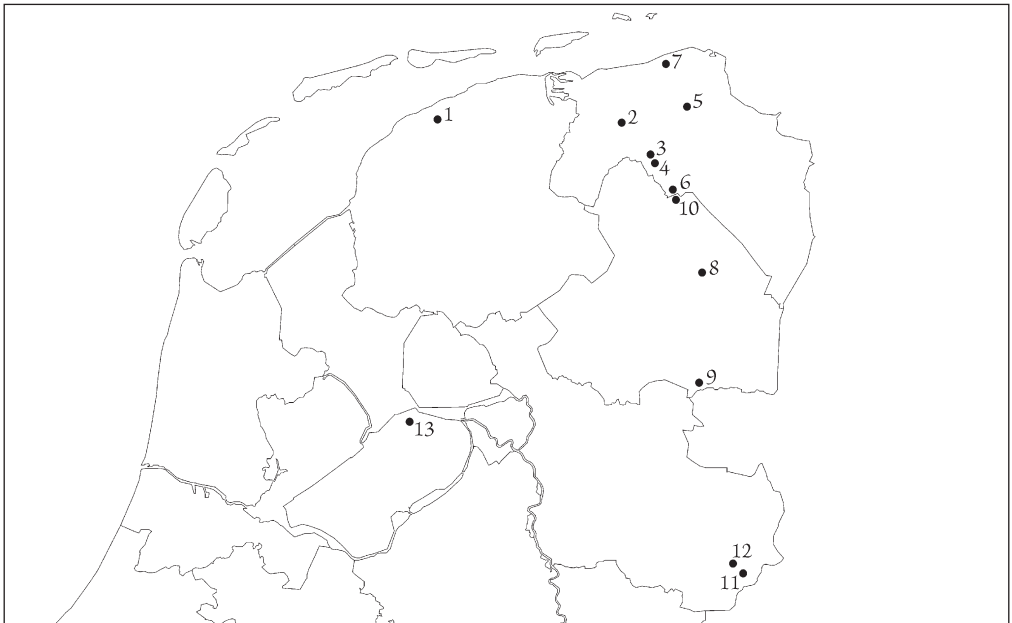
redactie

Jurjen M. Bos
Martijn van Leusen
Daphne Maring
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis Publishing
Groningen 2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Egypte, 4) Griekenland, 5) Italië, 6) Spanje.

In dit nummer: 1) Hallum, 2) Brillerij, 3) Groningen, 4) Haren, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Wadwerd, 8) Borger, 9) Coevorden, 10) Midlaren, 11) Enschede, 12) Hengelo, 13) Swifterbant.

INHOUD

Voorwoord	vii
HARM TJALLING WATERBOLK Nogmaals 'het geheim van het oude heideland'	1
MARTIJN VAN LEUSEN & TYMON DE HAAS <i>e</i> DNA: naar een <i>e</i> -depot voor de Nederlandse archeologie	3
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER, LYKKE JOHANSEN & MARCEL NIEKUS Middenpaleolithische vondsten van Lonneker bij Enschede (Ov.)	8
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER & LYKKE JOHANSEN Het driehoekige vuistbijltje van Hengelo (Ov.)	16
DICK STAPERT Een geïsoleerde jongpaleolithische spits van Midlaren- 'De Bloemert' (Dr.): Hamburgien of Creswellien?	22
INGER WOLTINGE Gebruikssporenonderzoek aan de vuurstenen artefacten van de LBK-vindplaats Geleen (L.)	30
HELLE MOLTHOF & DAAN RAEMAEKERS Wat te doen met onze doden? Het grafitueel van de Swifterbantcultuur in Nederland	37
JOKE OOSTERHUIS Locatiekeuze van de Trechterbekercultuur op kaartblad 17 (Dr.)	44
HENNY GROENENDIJK Vuurstenen bijlen uit het wierdengebied: bronnenkritiek graag!	49
MIRANDA DE WIT Hernieuwd onderzoek op de Daalkampen te Borger (Dr.)	53
JOHAN NICOLAY Midlaren - 'De Bloemert': een archeologisch paradijs aan de oevers van het Zuidlaardermeer (Dr.)	57
JOHAN NICOLAY EN BERT TUIN Archeologisch spoorzoeken in het gebied rondom 'De Bloemert': een waarderend onderzoek bij Noordlaren (Gr.) en Midlaren (Dr.)	63

PETER ATTEMA & GIJS TOL Nieuwe veldverkenningen en een oude verzameling, werken aan de archeologische kaart van de gemeente Nettuno (Italië)	71
TYMON DE HAAS & GIJS TOL Survey in Campana, gemeente Nettuno (Italië)	77
REINDER REINDERS De opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (Griekenland) in het Olympisch jaar 2004	84
RENÉ CAPPERS Onderzoek aan plantenresten uit Grieks-Romeins Karanis (Fayum, Egypte): een doorstart na 70 jaar	89
JURJEN BOS & ERWIN BROUWER Kruisvormige mantelspelden in vroegmiddeleeuws Friesland	96
TESSA KROL & JURJEN BOS Een verklaring voor de hoeveelheid Angelsaksisch aardewerk in Drenthe	101
FRITS VREDE Archeobotanisch onderzoek aan het van Starckenborghkanaal (Gr.)	105
EGGE KNOL Karolingische wapengraven in Wadwerd (Gr.) en Hallum (Fr.)	112
DICK STAPERT & HENNY GROENENDIJK Kogelpotten langs de Oude Aa nabij het Friescheveen, Gem. Haren (Gr.)	118
JESSICA GRIMM De dierenbotten van de Dornburg (Duitsland)	124
WIETSKE PRUMMEL Dierlijke resten uit een 17e eeuwse redoute van de vesting Coevorden (Dr.)	128
MARLIES VAN KRUINING Botten onder de slaapkamervloer in Kroddeburen (Gr.)	134
OTTO HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	139

KRUISVORMIGE MANTELSPELDEN IN VROEGMIDDELEEUWS FRIESLAND

Jurjen Bos & Erwin Brouwer

Sinds 1990 mag vroegmiddeleeuws Friesland – het Friese terpengebied in de periode tussen ongeveer 250 en 1000 n.Chr. – zich verheugen in een sterke belangstelling van archeologen. Deze bovenmatige interesse is absoluut niet verwonderlijk, aangezien er een aantal opmerkelijke ontwikkelingen moeten hebben plaatsgevonden; in de afgelopen decennia is bijvoorbeeld in toenemende mate duidelijk geworden dat in het Friese terpengebied rond de vierde eeuw sprake was van een hiaat in de bewoning. De oorzaak (oorzaken) voor het wegtrekken van de oorspronkelijke bevolking staat nog steeds ter discussie. In de huidige visie spelen regelmatige overstromingen van het terpengebied geen rol meer, sinds Peter Vos (1999) heeft aangetoond dat de zee destijds beduidend minder actief is geweest dan tot nu toe is aangenomen.

Uit historische bronnen is bekend dat in de eeuwen volgend op de periode van het bewoningshiaat Frisia – dat onder andere het Friese terpengebied omvatte – zich ontwikkelde tot een aanzienlijke economische, politieke en militaire macht waar zelfs de Franken niet omheen konden. De centrale vraag is, hoe een aanvankelijk nagenoeg onbewoond gebied zich in een relatief kort tijdsbestek tot een dermate krachtige mogendheid heeft kunnen ontwikkelen.

De archeologische gegevens waaraan onderzoekers antwoorden proberen te onttrekken zijn schaars en vaak voor meerdere interpretaties vatbaar. De beschikbare gegevens zijn vooral te danken aan de minutieuze opgravingen nabij Wijnaldum en aan enkele vroegmiddeleeuwse grafvelden.

Een andere invalshoek

Naast vondsten die tijdens deze opgravingen aan het licht zijn gekomen, heeft de opkomst van de metaaldetector ertoe geleid dat gedurende de afgelopen decennia grote aantallen vroegmiddeleeuwse voorwerpen in het terpengebied zijn aangetroffen. De wetenschappelijke waarde van deze individuele detectorvondsten is overigens vaak gering. In een archeologisch kader is het van essentieel belang dat een vondst in zijn context – simpel gesteld een bepaalde grondlaag waar het artefact oorspronkelijk gedeponerd werd – geplaatst kan worden. De meeste detectorvondsten komen aan het licht dankzij landbouwactiviteiten, die de relatie artefact – archeologische context reeds verstoord hebben. Indien echter individuele artefacten met soortgelijke kenmerken verzameld worden in een corpus kan toch belangrijke informatie achterhaald worden. Door onderlinge vergelijking kan bijvoorbeeld een chronologische ontwikkeling worden vastgesteld, waarbij onder bepaalde voorwaarden de oudere exemplaren van jongere onderscheiden kunnen worden. Indien soortgelijke artefacten uit andere gebieden in het onderzoek worden betrokken, kunnen soms interregionale connecties of zelfs de herkomst van de oorspronkelijke eigenaren worden afgeleid.

Een praktisch probleem met betrekking tot detectorvondsten is dat de artefacten zich meestal verspreid in individuele collecties bevinden, waardoor de vondsten vaak niet of moeilijk toegankelijk zijn voor onderzoekers. Eind vorige eeuw heeft de eerste auteur een grootschalige inventarisatie gemaakt van in het

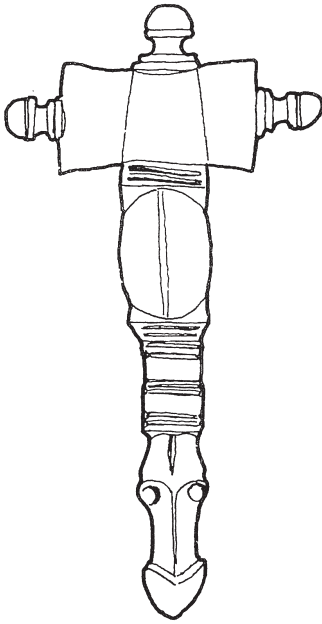

Fig. 1. *Kruisvormige fibula* (Naar: tek. J. de Koning).

huidige Friesland aangetroffen mantelspelden. Dankzij de welwillende medewerking van vele detectorzoekers en particuliere verzamelaars, waarbij speciaal J. Zijlstra uit Leeuwarden een grote rol speelde, kon een grote hoeveelheid materiaal gedocumenteerd worden. In de inventarisatie bevinden zich diverse soorten mantelspelden. Eén type, de kruisvormige fibula, werd in een recent afgerond afstudeeronderzoek door de tweede auteur onderzocht.

De kruisvormige mantelspeld

De kruisvormige mantelspeld onderscheidt zich van andere, gelijktijdige mantelspelden doordat de scharnierbedekkende kopplaat consequent van drie knoppen is voorzien en doordat de mantelspeld eindigt in een – al dan niet gestileerde – dierkop (fig. 1). De meeste kruisvormige mantelspelden zijn ongeveer 8–10 cm lang, al zijn zowel grotere als kleinere exemplaren niet zeldzaam. Uit Friesland zijn tot nu toe 165 exemplaren bekend. Het grootste deel hiervan bestaat uit fragmenten. Min of

meer complete exemplaren zijn tamelijk zeldzaam; het Friese corpus telt slechts 38 redelijk complete mantelspelden.¹ Hoewel de vormgeving en onze hedendaagse benaming dit misschien suggereren, heeft de kruisvormige fibula niets van doen met het pas veel later in onze contreien geïntroduceerde christendom: toen Bonifatius voet op Friese bodem zette, was het type reeds lang in onbruik geraakt.

Behalve in het Friese terpengebied is de kruisvormige mantelspeld ook aangetroffen in andere Noordzeekustgebieden. In grote lijnen vertoont de ontwikkeling van de kruisvormige mantelspeld rond de Noordzee grote overeenkomsten, maar desondanks is gebleken dat mantelspelden uit verschillende regio's vaak eigen, specifieke kenmerken hebben. Deze onderlinge verschillen bemoeilijken het opstellen van een gezamenlijke typologische indeling. Reichstein heeft bijvoorbeeld in 1975 geprobeerd om een typologische indeling te maken van kruisvormige mantelspelden uit alle Noordzeekustgebieden, voornamelijk op basis van Noorse exemplaren. Hoewel zijn werk inmiddels tot de standaardliteratuur is verheven, is zijn indeling niet onomstreden. Deze is vaak moeilijk toepasbaar en zowel het (ten tijde van zijn publicatie nog zeer geringe) Friese als het Engelse corpus kennen in zijn indeling een onevenredig groot aantal exemplaren die hij niet kan duiden.

Eén van de onderzoeksdoelen van het afstudeeronderzoek van de tweede auteur was daarom het opstellen van een nieuwe chronologische indeling van de Friese mantelspelden. De aard van het Friese corpus – veelal fragmentarische en contextloze mantelspelden – heeft enige beperkingen aan het onderzoek opgelegd. Het leent zich bijvoorbeeld niet tot het opstellen van een zelfstandige typo-chronologische indeling. Noodzakelijkerwijs berust deze daarom sterk op kruisvormige mantelspelden uit andere landen.

In het onderzoek naar de Friese kruisvormige mantelspelden werd gekeken naar de gebruikte giettechnieken en de vormgeving van

specifieke onderdelen van de mantelspeld. Het werk van eerdere onderzoekers met betrekking tot buiten Friesland aangetroffen mantelspelden maakte het mogelijk de richting van de ontwikkeling van Friese exemplaren vast te stellen. Uit andere Noordzeekustgebieden is bijvoorbeeld bekend dat de scharnierbedekkende kopplaat aanvankelijk tamelijk smal is. Geleidelijk wordt deze kopplaat steeds breder en verschijnen zijpanelen naast de kopplaat (fig. 2). Voor een complete mantelspeld zijn op deze wijze in totaal 23 vormkenmerken vastgesteld, op basis waarvan een achttal (sub)typen geïdentificeerd konden worden. Deze vormkenmerken en de daaruit volgende (sub)typen worden binnenkort elders gepubliceerd.

Herkomst van de eerste migranten

De kruisvormige mantelspeld is een van de voorwerpen die in Oost-Engeland met de komst van de ‘Angelsaksen’ in verband wordt gebracht. De *Adventus Saxionum*, de historisch gedocumenteerde en archeologisch aanwijsbare overtocht van bevolkingsgroepen uit Noord-Duitsland en Denemarken² naar Oost-Engeland, vindt plaats rond 425 n.Chr. Ook in het Friese kustgebied wordt de komst van nieuwe bevolkingsgroepen gepostuleerd. Reeds in 1951 stelt Boeles (zie Brouwer, 2004) dat Angelen en Saksen het Friese kustgebied zijn binnengevallen. Moderne archeologische en toponymische interpretaties ondersteunen nog steeds dat vanaf ongeveer 400 n.Chr. nieuwe bewoners in het Friese kustgebied arriveren, al zijn tegenwoordig wel enkele kanttekeningen bij het door Boeles gesuggereerde militaire karakter van deze migratie te plaatsen.

De vroegste, morfologisch vrijwel identieke, kruisvormige mantelspelden zijn aangetroffen in het Friese terpengebied, Oost-Engeland, Noord-Duitsland en Denemarken. Het type is gedurende ongeveer 380–450 n.Chr. in gebruik geweest. Catherine Mortimer (Durham), die ons zeer ter wille is geweest, suggereert in haar proefschrift een continentale herkomst van een groot deel van de vroegste Engelse exem-

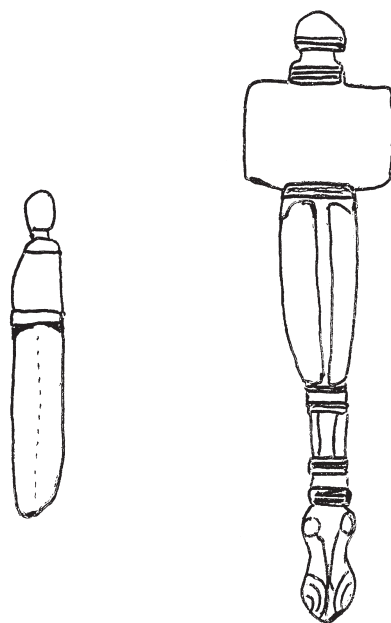

Fig. 2. Kopplaat van een vroeg type (links) en een laat type (rechts) (Naar: tek. J. de Koning).

plaren. De resultaten van het onderzoek van de Friese kruisvormige mantelspelden wijzen ook op een Noord-Duitse/Deense herkomst. Met andere woorden: de eerste migranten uit Noord-Duitsland en Denemarken arriveren in het Friese kustgebied en Oost-Engeland, en hebben hun eigen voorwerpen uit het oorsprongsgebied meegenomen. Een interessante constatering is dat zowel in relatieve als in absolute aantallen het Friese terpengebied meer zeer vroege exemplaren bevat dan Oost-Engeland, dat volgens de klassieke bronnen het doelgebied van migrerende ‘Angelen, Saksen en Juten’ vormde. Er zijn hiervoor een aantal verklaringen te bedenken, waarbij verschillende depositieomstandigheden niet uitgesloten kunnen worden. Volgens ons is het echter mogelijk, dat het gemakkelijker te bereiken, dichtbij gelegen, vruchtbare lege Friese kweldergebied aanvankelijk een grotere aantrekkingskracht had op migrerende bevolkingsgroepen dan Oost-Engeland.

Culturele oriëntatie

Een ander thema van het afstudeeronderzoek behelsde de aard en oriëntatie van interregionale contacten van de nieuwe bewoners van het terpengebied. Hiervoor werden morfologische overeenkomsten en verschillen tussen kruisvormige mantelspelden onderzocht. Zoals al is aangegeven vertoont de morfologische ontwikkeling van de kruisvormige mantelspelden in het gehele Noordzeegebied een grote mate van overeenkomst. Met de toename van het aantal bekende kruisvormige mantelspelden blijkt dat geen enkele regio een patent heeft op specifieke vormkenmerken of productietechnieken, zoals sommige onderzoekers in de vorige eeuw wel hebben gesuggereerd. Hoewel er verschillen zijn in de frequentie waarmee deze vormkenmerken en/of technieken toepassing vonden, liggen de echte verschillen in de wijze waarop de uiteindelijke vormgeving van de mantelspelden tot uiting komt. In grote lijnen zijn op basis hiervan drie verschillende regio's aan te wijzen. Engelse mantelspelden zijn vaak tamelijk plat, breed en vertonen rechte lijnen, terwijl Noorse en Zweedse exemplaren vaak veel reliëf, gebogen lijnen en een tamelijk hoekige omtrek vertonen. Friese kruisvormige mantelspelden hebben vooral overeenkomsten met Deense en Noord-Duitse exemplaren; in het algemeen zijn deze tamelijk rank en vloeiend vormgegeven en is de neus van de paarden(?)kop iets ingesnoerd. De vormgeving van bepaalde toevoegingen aan de basisvorm (zoals een verlenging tussen de neusvleugels van de dierkop of een verbreding tussen de beugel en de dierkop) is vaak minder uitbundig vergeleken met Noorse en Engelse exemplaren.

De gemeenschappelijke globale ontwikkeling van de kruisvormige mantelspeld, alsmede de brede verspreiding van specifieke vormkenmerken, suggereren regelmatige directe of indirecte contacten tussen de bewoners van de verschillende Noordzeekustgebieden. Desondanks zijn, behalve de allervroegste exemplaren, weinig importexemplaren in het Friese

corpus aan te wijzen. Het Friese corpus bevat slechts drie latere exemplaren waarvan met enige zekerheid een buitenregionale herkomst verondersteld mag worden, waarbij opgemerkt dient te worden dat de mantelspelden uit het Friese corpus niet van Noord-Duitse en Deense exemplaren onderscheiden kunnen worden, zodat import uit laatstgenoemde gebieden niet uitgesloten kan worden. In Oost-Engeland is sprake van een overeenkomstige schaarsheid aan importexemplaren: volgens Mortimer (1999) zijn vrijwel alle in Engeland aangetroffen (latere) kruisvormige mantelspelden plaatselijk geproduceerd.

Wat de ontwikkeling van kruisvormige mantelspelden betreft lijkt de materiële cultuur van de latere bewoners van het Friese kustgebied gericht te blijven op die van achterblijvers in het thuisgebied. Er moet dus sprake zijn geweest van regelmatige contacten of regelmatige instroom van nieuwe migranten uit de thuisgebieden. Waarschijnlijk is dit thuisgebied tevens leverancier van brons en andere materialen. Vanaf de vijfde eeuw zijn in het Friese corpus een aantal Engelse en Scandinavische invloeden zichtbaar. Toch zijn ook deze mantelspelden vrijwel uitsluitend plaatselijk vervaardigd. Na ongeveer 550 n.Chr. worden kruisvormige mantelspelden nog slechts zelden gemaakt. Andere soorten mantelspelden vervangen tegen die tijd het kruisvormige type.

Summary

The corpus of so-called Anglo-Saxon cruciform brooches from the Dutch province of Friesland has increased to over 165 items. These date from after AD 400 and before 550, and were mostly produced locally. Both chronologically and stylistically the Frisian specimens take an intermediate position between the North German and Danish groups on the one hand, and the East England group on the other, the movement apparently following the assumed migration route. It is clear that settlers in new areas kept in close contact with their region of origin.

Noten

1. In veel gevallen ontbreken de zijknoppen. Daarnaast verkeert een aantal spelden in een zeer slecht geconserveerde staat, waardoor geen details zichtbaar zijn.
2. De bewoners van dit gebied worden vaak bestempeld als Angelen, Juten en Saksen.

Literatuur

- Brouwer, E.W., 2004. De kruisvormige fibulae van Friesland als uitgangspunt voor de chronologie en ontwikkeling van bewoning van het Friese kustgebied gedurende de periode AD380/400 tot 550. Doctoraalscriptie, Groningen (GIA).
- Mortimer, C., 1999. Technical analysis of the cruciform brooch. In: U. von Freeden, U. Koch & A. Wiczorek (eds), *Völker an Nord- und Ostsee und die Franken. Akten des 48. Sachsensymposiums in Mannheim vom 7. bis 11. September 1997*. Bonn, pp. 83–90.

Reichstein, J., 1975. *Die Kreuzförmige Fibel. Zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit und der Völkswanderungszeit in Skandinavien, auf dem Kontinent und in England*. Thesis, Neumünster.

Vos, P.C., 1999. The Subatlantic evolution of the coastal area around the Wijnaldum-Tjitsma terp (with a contribution by B.A.M. Baardman). In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (eds), *The excavations near Wijnaldum (= Reports on Frisia in Roman and Medieval times)*. Vol. I. Assen, pp. 33–72.